

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

O ČEMU CRKVA (NE) MOŽE DA SE PITA

- SPC, DRŽAVA I DRUŠTVO U SRBIJI (2000-2005) -

Beograd, 2005.

**Ova studija deo je šireg projekta "Religija i društvo" koji je realizovan
zahvaljujući fondaciji Heinrich Böll**

 HEINRICH BÖLL STIFTUNG

1. Srpska pravoslavna crkva i društvena pitanja

Boris Tadić, predsednik Srbije, izjavio je marta 2005. godine da "ako crkva i nije deo države, imajući u vidu politička kretanja u kojima smo, crkva je sasvim sigurno deo društva i treba da se pita o mnogim veoma važnim pitanjima života pojedinca i života društva".¹ Tadićev stav da "crkva treba da se pita" izazvao je priličnu kontroverzu i brojne reakcije u javnosti. Neke javne ličnosti, uključujući i bivšeg i sadašnjeg ministra vera, su se, u najvećoj meri, složile s predsednikom, dok su se drugi (uključujući mnoge nevladine organizacije) tome usprotivili, smatrajući da njegova izjava predstavlja još jedan poziv na klerikalizaciju srbijanskog društva.

Ovakvo stanje stvari odslikava konfuziju tipičnu za postsocijalistička društva i mlade demokratije u pogledu uloge i statusa religijskih zajednica u novim političkim okolnostima, a naročito odnosa crkve i države. Nova uloga verskih zajednica u balkanskim državama omogućuje im, naravno, da se bave i različitim socijalnim problemima, što nije bio slučaj u socijalizmu. Pa ipak, ta nova uloga crkve u društvu povlači i niz drugih, važnijih i konkretnijih pitanja koja se ređe postavljaju u sličnom kontekstu. Na primer, koji su to društveni problemi koji spadaju u domen crkvene nadležnosti i njenih ustavnih okvira i ograničenja? Koliko su verske zajednice u stanju da se pozabave tim problemima i kakav kapacitet one imaju u njihovom eventualnom rešavanju? Koliko su odgovori crkve relevantni i aktuelni kada je reč o savremenim društvenim problemima i pitanjima? Kakva je crkvena vizija savremenog društva? Kakav je njen odnos s civilnim društvom: da li verske zajednice sebe doživljavaju kao deo civilnog društva ili ne?

U vreme socijalizma, država je jednostrano određivala prirodu svog odnosa s verskim zajednicama. U postsocijalizmu, proširenje religijskih prava i sloboda značilo je i povećanje odgovornosti verskih zajednica u mnogim oblastima. Na primer, ukoliko je pridruživanje Evropskoj Uniji cilj Srbije, sme li Srpska pravoslavna crkva (SPC), ili neka druga verska zajednica, da promoviše antievropski diskurs i tako izaziva konfuziju i podele među vernicima, građanima te države?

¹ Navedeno prema *Blic Online*, 12.3.2005.

U periodu nakon 5. oktobra 2000. godine, SPC je počela sve više da pruža novi ideološki okvir za državne institucije kao što je, na primer, vojska ili škola, popunjavajući, na svoju vlastitu inicijativu, ideološki vakuum ili prazninu nastalu nakon sloma komunizma. Ali njena važnija, socijalna uloga nije tu nimalo jasna. Puno prostora koji zakonski pripada verskim zajednicama (filantropija, zadužbinarstvo, humanitarni i socijalni rad i sl.) ostaje neiskorišćeno, dok se, s druge strane, vrlo lako vrši politizacija ili politička instrumentalizacija crkve ne samo od strane konzervativnih političara, već i njenih vlastitih prelata, episkopa i drugih visokih sveštenika koji često zastupaju njene stavove u javnosti.

Još veći problem tu predstavlja nedostatak pravog kontakta SPC i društva u Srbiji, i to građanskog društva autonomnih individua sa svojim pravima, zasebnim interesima i raznolikim identitetima koje kreira život u savremenom pluralnom svetu. Zanimljivo je da je SPC nakon 5. oktobra ostvarila zavidan odnos sa srbijanskom državom, ali ona, na žalost, još nema pravog kontakta s (civilnim) društvom, kao što ga je, na primer, imala Rimokatolička crkva u Poljskoj još pre svrgavanja komunizma. Predstavnicima SPC, doduše, redovno spominju nekakav *narod*, ali to je gotovo metafizička kategorija, jedan neizdiferencirani kolektiv, "masa", što je, doduše, koncept koji sasvim odgovara sadašnjem 'plemenskom' karakteru SPC (Rak 2005), da ne govorimo o ikakvom pozitivnijem shvatanju civilnog društva i njegovih organizacija i inicijativa koje se često i bukvalno satanizuju u javnosti.²

Koji su, međutim, realni problemi pluralnog društva u Srbiji, kakvi su interesi tu sve zastupljeni, koje su sve političke, socijalne, ekonomske, kulturne orijentacije građana ove zemlje? O tome se u SPC, bar zvanično, ne čuje nikakva koherentna debata. Zanimljivo je da u zvaničnim crkvenim saopštenjima nema gotovo nikakvih referenci na *građane* Srbije ili, pak, na društvo u tom sociološkom smislu, nego se najviše, gotovo isključivo,

² U saopštenju Informativne službe SPC od 24.11.2000.g. reaguje se, na primer, na saopštenje Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji «da je inicijativa Srpske pravoslavne crkve i predsednika Savezne Republike Jugoslavije Vojislava Koštunice za uvođenje veronauke u sistem obrazovanja ozbiljno narušavanje principa sekularne države». U reakciji SPC do izražaja dolazi arhaični jezik Crkve iz srednjovekovnih vremena, gde se ovakva saopštenja organizacija civilnog društva karakterišu, ni manje ni više, nego kao «strah Satane i svih njegovih sledbenika za proteklih šest decenija – manifestovan na svakom mestu pod nebom zemlje koja je samo po imenu predstavljala ono što obuhvata pojam Srbije u sveobuhvatnom smislu te reči» (Novosti za 24.11.2000).

spominje samo *narod*. S jedne strane, tu je reč o izvesnom nesnalaženju crkve u novim uslovima, karakterističnom za postsocijalistička društva, ali s druge strane, tu je već vidljiva i određena politička filozofija i ideologija SPC koja je dugo bila u drugom planu, svojevrsnom "pozorištu senki" (M. Đorđević), samim tim što je crkva u vreme socijalizma bila malo prisutna u javnoj sferi.

2. "Simfonija" SPC i države

Od samog početka demokratskih promena SPC je vrlo brzo ostvarila kontakt sa srbijanskom državom, predstavnicima njenih institucija. Mnogo manje se tu, međutim, razumela složenost savremenog društva. Koncepti kao što su građanstvo ili civilno društvo se gotovo uopšte ne pojavljuju u izjavama crkvenih predstavnika, njenih medija i informativne službe, a kada se pojave, to redovno biva u negativnom kontekstu.

Država i većinska crkva u Srbiji (SPC) su gotovo preko noći zasnovale odnos koji im u prošlosti nije bio poznat. Reč je o iskustvu crkve s jednom demokratskom državom. Pre toga SPC je imala posla s autoritarnom državom (i "fasadom demokratije" mилошевићevskog tipa); zatim s jednom državom u kojoj je vladao jednopartijski sistem, komunizam, gde je jedna ideologija i partija imala strukturalni monopol nad državom i društvom; i, najzad, pre Drugog svetskog rata, u relativnoj simfoniji su se zajedno našle monarhija i SPC kao njena državna crkva. Ono što je sada novo - i što je crkva imala prilike da doživi jedino u dijaspori, u demokratskim zemljama u kojima su njene eparhije bile prisutne - jeste čitav niz otvorenih pitanja i problema koji se tiču toga šta je demokratija, šta je, uopšte, demokratska država, šta podrazumeva odnos između crkve, odnosno verskih zajednica i države u tim novim uslovima? Šta se, na primer, dešava danas s društvom u Srbiji? S povećanjem prava koje je crkva stekla u najnovijem periodu, povećavaju se, dakako, i njene odgovornosti. Ali kako sama crkva vidi te svoje nove odgovornosti u svetlu novih prava koje je, u međuvremenu, stekla?

Direktan kontakt SPC s državnim institucijama je još u novembru 2000. uspostavljen putem zahteva njenog Arhijerejskog sabora da se veronauka

uvede kao redovni predmet u državne škole. Uvođenje veronauke, a krajem iste godine i odobravanje prisustva sveštenika u vojnim institucijama, predstavljali su zahteve kroz koje se prelamalo puno drugih, važnijih problema. Veronauka u javnim školama nije bila samo pitanje modela religijskog obrazovanja koje se predlaže za to novo, oslobođeno društvo, u kome verske zajednice slobodnije "dišu", imaju više prostora i jedan puno bolji, pravedniji odnos sa samom državom. To je odmah povlačilo i niz drugih pitanja koji se tiču religijskih prava i sloboda u opštijem smislu.

Nije slučajno da se odluka o uvođenju veronauke iz 2001. godine, koja je potvrđena vladinom uredbom, vrlo brzo našla pred Ustavnim sudom Srbije. Jedan broj nevladinih organizacija i privatnih advokatskih kancelarija uložio je žalbu na ustavnost takve odluke.³ Pre novog ustava Srbije, a eventualno i zakona o verskim organizacijama, na snagu je, naime, stupila uredba koja je već u svojoj preambuli definisala status sedam tradicionalnih verskih zajednica (gde se očigledno išlo na kontinuitet s Kraljevinom Jugoslavijom), a da položaj tih verskih zajednica nije uopšte bio prethodno definisan višim pravnim aktima. Prejudicirano je, dakle, nešto što zadire u religijske slobode i odnos verskih zajednica i države: na primer, ako samo sedam verskih zajednica ima pravo da izvodi veronauku u javnoj školi, kako se onda može govoriti da su verske zajednice jednake pred zakonom i Ustavom? Ako su one zaista jednake, zašto samo neke od njih mogu da ostvare ova prava? Da li je tu reč o diskriminaciji, pa i nepravdi nanesejoj tim verskim zajednicama i, uopšte, kako će njihov status biti regulisan u budućnosti? To je jedan od problema. Drugi problem je odnos prema laičkim državnim institucijama kao što je javna škola: da li su škole u Srbiji još uvek laičke institucije u tradiciji prosvete? Da li je javni školski prostor i dalje tu "nepovrediv", nekonfesionalan, da li on ima neku vrstu autonomije, tako da verske zajednice ne mogu učestvovati u obrazovnom procesu bez određenih promena samog zakonodavstva?

To je samo jedan broj pitanja, a uvođenje verskog obrazovanja je, svakako, predstavljalo povod da se o tome ozbiljnije razmišlja. Prelomilo se

³ Popović, Ljubomir and Vitorović-Umićević, Zorica, «Referat za javnu raspravu (2003) u predmetima IU-177/01, IU-213/02 i IU-214/02», Beograd: Ustavni sud Republike Srbije

tu, naime, puno toga što se tiče jednog opštijeg odnosa crkve i države. SPC je, s jedne strane, uspjela da postane ravnopravan partner s državom u obrazovnom procesu. Ulazak Bogoslovske fakulteta u Univerzitet bio je, isto tako, problematičan, kako sa stanovišta akademskih kriterijuma, tako i sa stanovišta autonomije univerziteta, a još više s aspekta poštovanja ljudskih prava, s obzirom na upisnu politiku prema kojoj samo studenti pravoslavne veroispovesti, koji dobiju blagoslov episkopa, mogu pohađati taj fakultet Univerziteta u Beogradu.

Redefinisanje odnosa države i crkve vidi se, isto tako, i kroz novi odnos SPC i Vojske SCG. Još krajem decembra 2000. godine, Uprava za moral Generalštaba tadašnje Vojske Jugoslavije (VJ) organizovala je okrugli sto na kome se zalagala za 'uvodjenje vere u Vojsku': "U Vojsku Jugoslavije treba uvesti vojne sveštenike pravoslavne veroispovesti", jer "religije u našem društvu, iako su jednake pred zakonom, nisu jednake pred našom nacionalnom kulturom i istorijom, odnosno nemaju podjednak doprinos nacionalnoj kulturi i očuvanju nacionalne samobitnosti i državne samosvojnosti srpskog naroda". Koriste se tu termini kao što su "istorijski i kulturni značaj", "kontinuitet", ulazi se, dakle, u neke kategorije koje više nisu samo pravne, već vrednosne. Ubrzo nakon toga imenovan je episkop za saradnju s vojskom (Porfirije), koji je predvodio vojnu posetu Hilandaru u aprilu 2002. godine. U manastiru Vavedenje kod Čačka je 2004.g. organizovano i prvo kolektivno krštenje oficira i vojnika jedne vojne jedinice u Srbiji.

Vojska SCG (institucija koja je ionako bila ideološki profilisana u socijalizmu, verovatno najviše od svih državnih institucija) gotovo preko noći je prihvatila pravoslavlje, jednu novu ideologiju i kulturno-istorijsku misiju. Jasno je da je tu, odmah nakon oktobarskih promena, uspostavljena jedna dugoročnija, stabilnija veza. Danas se, na primer, u nekim "nacionalnim" časopisima, u intervjuima s vladikama SPC, otvoreno govori o "specijanom ratu" koji novi, "anticrkveni ideolozi" vode protiv crkve i vojske.⁴

Istovremeno, SPC ispoljava začuđujuće odsustvo sluha za probleme savremenog društva, međucrkvena i interreligijska kretanja u savremenom

⁴ Videti, na primer, intervju episkopa Porfirija «Narod žedan Istinitog Boga» za časopis *Evropa nacija*, br. 925.

svetu, nerazumevajući pritom razliku između komunističke ideologije i modernih oblika sekularizacije što imaju svoje ishodište u evropskoj prosvetljenosti. Antiekumenski stav velikog broja predstavnika SPC, koji je došao do izražaja i povodom nespremnosti Crkve da podrži posetu prethodnog pape Jovana Pavla II Beogradu, kao i kruto pridržavanje fudamenata svoje vere, koji se ne mogu podvrći reinterpretaciji u duhu novog vremena, samo su neka od obeležja današnje isključivosti SPC.

Politička intencija nove vlade Srbije s premijerom Vojislavom Koštunicom došla je do izražaja i putem sastavljanja *Prednacrt Zakona o slobodi vere, crkvama, verskim zajednicama i verskim udruženjima* (iz jula 2004.) u kome je država predvidela velike ustupke Crkvi, uključujući i instituciju imuniteta sveštenika pred zakonom. Nakon burnih reakcija u javnosti, taj *Prednacrt* je, međutim, povučen iz procedure. U tom dokumentu, zakonopisac eufemistički određuje SPC kao *primus inter pares* u odnosu na druge verske zajednice, pri čemu je jasno da bi u praksi ta crkva, uz logističku pomoć države, imala puna ovlašćenja da odlučuje o tome ko sve ima pravo da slavi Boga na njenoj "vekovnoj teritoriji". Pritom se Ministarstvo vera Srbije postavilo gotovo kao nekakav spoljni, državni "servis" SPC. U stvari, tu se danas sve manje nazire jasnija razlika između crkve i države. Strukture političke moći se sve više prilagođavaju religijskim strukturama, i obratno, pa se tako otvara nesmetani put ka klerikalizaciji društva.

Zanimljivo je da se još iz samog naslova *Prednacrt* nazirala njegova diskriminatorska intencija. Verske zajednice se tu svrstavaju u tri kategorije, a iz teksta tog dokumenta se jasno vidi da one neće imati ni jednaka prava prilikom upisa u registar. Zakonopisci, naravno, ne kažu ništa o tome da li će u skladu s njihovim dokumentom biti modifikovan i budući Ustav Srbije (tj. da se i u Ustavu otvoreno, nedvosmisleno kaže da verske zajednice u Srbiji *nisu jednake pred zakonom*). U jeziku *Prednacrt* prepoznaje se, štaviše, i bogoslovska terminologija koja je potpuno strana modernim zakonskim aktima: reči kao što su *bogoslužbeni, bogomolje, sveštenoslužitelji, verski dostojanstvenici, žarišta duhovnosti, duhovna misija*, i sl. dolaze, naime, više iz pravoslavnog, nego građanskog vokabulara. Prema tom pravnom dokumentu, država je dužna da obezbedi ili jemči crkvama niz garancija (npr. nastavu veronauke u javnim školama), a verske zajednice i njihovi službenici

su gotovo nedodirljivi, oslobođeni poreza, imuni pred građanskim zakonima.⁵ Tu vrstu autonomije i privilegije crkve u Srbiji jedva da su imale i u kraljevini.

Kao što su u doba socijalizma činjeni pokušaji da se ideološki pospeši proces sekularizacije, tako sada u Srbiji država i SPC čine zajedničke napore da se ubrza proces desekularizacije, ali na jednako silovit način, time što se vrše kvazi-teorijske i ideološke intervencije (čak i s ministarskih mesta) u oblasti obrazovanja, kulture i, uopšte, javnog života. Lični, privatni pogled na svet bivše ministarke prosvete Srbije Ljiljane Čolić (sada predsednice upravnog odbora Studija B), trebalo je da dekretom bude nametnut kao pogled na svet školske dece u Srbiji. U duhu *fundamentalističkog* osporavanja teorije evolucije i afirmacije kreacionizma, ministarka prosvete u vladi Vojislava Koštunice pokušala je, naime, jednim "privatnim dekretom" da odstrani Darwinovu teoriju evolucije iz školskih programa. Istodobno, njen kabinet je načinio veliki napor da se veronauka, na uštrb građanskog vaspitanja, nametne u srbijanskim školama, iako su oba predmeta do tada imala jednak status među izbornim predmetima. Ta vrsta "teorijskih odluka" u prosveti podseća najviše na vreme komunizma. Toliko intervencionizma u oblasti prosvete nije u Srbiji bilo ni u vreme Miloševića, čiju vladu, doduše, prosveta i nauka nisu osobito ni zanimale.

Izvesna snishodljivost i udvaranje Srpskoj crkvi bili su prisutni i u prethodnoj srbijanskoj vladi (DOS). Na prijemu koji je 29. januara 2002. godine priredio Sveti arhijerejski sinod, tadašnji ministar vera Republike Srbije, Vojislav Milovanović, "predao je Njegovoj Svetosti Patrijarhu G. Pavlu i članovima Svetog arhijerejskog sinoda izveštaj o radu Vlade u prvih godinu dana rada". Isti ministar izrazio je, na prijemu koji je Vlada Republike Srbije priredila za članove Svetog arhijerejskog sinoda 15. maja 2001. godine, "zadovoljstvo, što je posle toliko godina ponovo *uspostavljena simfonija državne i crkvene vlasti*" (podv. M.V.).

Jedan od najsvežijih primera mešanja crkve u državne poslove, koji je, međutim, više ličio na kakofoniju, nego simfoniju, jeste, svakako, obraćanje Svetog arhijerejskog sinoda javnosti 1. oktobra 2004. godine, u kome se

5 Integralni tekst ovog Prednacrta Zakona o slobodi vere, crkvama, verskim zajednicama i verskim udruženjima iz 2004. godine dostupan je na web sajtu: www.sanoptikum.org.yu/drustvo/o_nama/pravni_akti/zakon_o_slobodi_vere.htm

navodi da "Sinod poziva sve političke faktore u Srbiji" da "ne upućuju poziv kosovsko-metohijskim Srbima za učešće na izborima za tamošnje organe vlasti". Istog meseca, patrijarh Pavle se obratio pismom predsedniku Republike Srbije Borisu Tadiću i predsedniku Vlade Republike Srbije, Vojislavu Koštunici, u kome apeluje na njih da "ne pozivaju ostatak progonjenog i mučeničkog srpskog naroda na Kosovu i Metohiji na izbore za organe tamošnje vlasti". Dok je Koštunica na ovaj apel odgovorio pozitivno, obavestivši patrijarha pismom da "nema prava da kao predsednik Vlade pozove Srbe da izadju na izbore", Tadić je, ipak, uputio poziv kosovskim Srbima 5. oktobra 2004. Istog dana reagovao je episkop raško-prizrenski Artemije, koji u otvorenom pismu predsedniku Tadiću ocenjuje njegov potez kao "izdaju od Predsednika naše matične države".

Ovakvo mešanje crkve u državne poslove nije zabeleženo od uspostavljanja demokratije u Srbiji. SPC je i danas, sa srpske strane, jedan od glavnih političkih aktera na Kosovu. U poruci Sabora SPC o kosovskim pregovorima iz novembra 2005., javno se upozorava da bi "čin otimanja KiM od Srbije ma koliko bio prikriven imao suštinski karakter okupacije".⁶ Štaviše, vladika Artemije je u istom periodu uputio neuobičajeno oštre, uvredljive reči na račun šefa UNMIK-a na Kosovu Petersena. Srbijanska vlada očitno ne vidi nikakav problem u tome što se SPC tako aktivno i pristrasno meša u državnu politiku.

3. Novi zakon

Nekakav indikator "uzvratne ljubavi" između crkve i države bio je, svakako, već spomenuti *Prednacrta zakona o verskoj slobodi i verskim organizacijama i udruženjima* iz jula 2004. godine. Nekoliko predloga i prednacrta tih zakona bilo je od 2000. stavljeno na dnevni red, a neki od njih su ušli i u skupštinsku proceduru. Međutim, kako je došlo do transformacije prethodne savezne države (SRJ), onda je i prvi od tih predloga izgubio svoju relevantnost u novoj državnoj zajednici, pa se išlo na nekakav novi nacrt

⁶ *Danas*, 5-6. novembar, 2005, str. 3.

republičkog zakona o verskoj slobodi i verskim organizacijama. Čak i taj (pred)nacrt zakona, koji je od leta 2004. došao do javnosti, nije bio predmet naročite rasprave, a ni samo Ministarstvo vera, koje ga je predložilo, nije podstaklo nikakvu značajniju debatu. Oštre reakcije su, međutim, stigle od strane nezavisnih intelektualaca i nevladinih organizacija koji su u tome videli jedan bitan i značajan pomak ka klerikalizaciji srpskog društva. Ovog puta je država, odnosno njeno nadležno Ministarstvo, načinilo čitav niz ustupaka crkvi, koje ona zapravo nije ni tražila. To je jedan prednacrt zakona kojim se sama država odriče puno toga što jedna savremena sekularna liberalno-demokratska država ne treba da čini, i nije tipično za nju. Reč je o stavovima oko imuniteta sveštenika, što je bez presedana u takvim pravnim dokumentima, a zatim i čitavom nizu pitanja koja se tiču novostečenih prava crkve. Crkva je odjednom postala javna institucija na državnom budžetu, a ide se čak tako daleko da u jednom članu zakona piše da su organi lokalne samouprave dužni da raspišu referendum ako to traži crkva ili verska zajednica. Tu se, dakle, sve manje nazire razlika između crkve i države. Strukture političke moći se sve više prilagođavaju religijskim strukturama, i obratno, pa se otvara nesmetani put ka klerikalizaciji društva.

Došlo je, u međuvremenu, i do izvesne revizije tog prednacrt, ali nije sasvim jasno kako će se cela stvar odvijati u budućnosti. U Srbiji takvog zakona nema još od 1993. godine. Od 1977-1993. postojao je zakon o pravnom položaju verskih zajednica, a neki stručnjaci liberalnije orijentacije vele da takav zakon nije ni potreban, da ustav jednostavno može da definiše odnos crkve i države na načelima ravnopravnosti i verskih sloboda. Onda bi već same verske zajednice našle svoje mesto na "religijskom tržištu". Ali spomenuti prednacrt zakona iz 2004. jeste u velikoj meri bio indikator tog novog odnosa države prema crkvi.

Promene koje su usledile nakon 5. oktobra, a koje su se ticale novog odnosa države prema verskim zajednicama, pa samim tim i prema SPC, jesu nešto što je već viđeno i u drugim post-socijalističkim državama i društvima. Ono što je kod nas, ipak, bilo specifično jeste izvesna konfuzija u pravnom domenu, kako od strane države, tako i same crkve, gde se nije, čini mi se, dovoljno razumelo šta su uopšte religijske slobode i prava, šta one podrazumevaju: na primer, da je to pravo ne samo da se *veruje*, nego i pravo

da se *ne veruje*. Savremeno shvatanje religijskih sloboda i prava znači da građanin ima pravo da učestvuje u nekom verskom obredu, ali i pravo da ne učestvuje u njemu. Nečija deca mogu, ali i ne moraju da pohađaju časove veronauke. Dakle, savremeni koncept religijskih sloboda podrazumeva oba ova aspekta verskih sloboda i prava: slobodu religije, ali i slobodu *od* religije. To je ono što je formulisano u prvom amandmanu na Ustav SAD, gde je jasno rečeno, još 1791. godine, da kongres neće donositi nikakav zakon kojim se ustanovljava neka religija ili zabranjuje njeno slobodno ispoljavanje. Često se, međutim, previđa onaj aspekt religijskih sloboda prema kome neko *ne mora* učestvovati u verskim aktivnostima: deca, recimo, ne moraju da budu prisutna na času tokom vršenja određene verske službe, čak i ako je to školska slava. To pravo nije uopšte dovoljno shvaćeno u Srbiji ili se, pak, namerno previđa, a to su stvari koje bi do kraja trebalo razjasniti.

Ako bi se situacija u nas uporedila s onom u drugim postsocijalističkim društvima, jasno je da su tamo prvo doneseni zakoni o verskoj slobodi, pa se tek onda raspravljalo kakav model religijskog obrazovanja će biti uveden u javne škole. Ovde je prvo donesena uredba, pa se tek onda išlo na izradu odgovarajućeg zakona. Tu je redosled poteza bio obrnut, a sve to nije samo pitanje procedure, već jedna suštinska stvar. Oko toga se mora imati nekakav konsenzus i javna rasprava, recimo, u obrazovnom procesu. U toj raspravi treba da učestvuju i đaci, i nastavnici, i Ministarstvo prosvete, i niz drugih aktera, stručnjaka za tu oblast: sociolozi, psiholozi i pedagozi, koji će pomoći da se sve to razume pre nego što se donese neka odluka. Važno je znati i kakve posledice te odluke mogu da budu. Kakve su, recimo, posledice za budući status države, da li će se ona i dalje definisati kao država odvojena od crkve, ili ne. U našim prednacrtime i predlozima zakona samo se 2002. godine preciziralo da "ne postoji državna religija" (čl. 2). U ostalim prednacrtime, sve do četvrte verzije tog zakona, uopšte nije definisan takav stav.⁷ U svim tim predlozima se izdvaja sedam tradicionalnih verskih zajednica i potvrđuje njihov kontinuitet u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju. Ali koliko je državâ od te Kraljevine na našem prostoru promenjeno? I zašto baš Kraljevina Jugoslavija? Zašto jedan model koji je bio tipičan za monarhiju, za

⁷ U četvrtoj verziji se tek kaže da su verske zajednice ravnopravne i nezavisne od države (čl. 5).

jedno sasvim drukčije državno ustrojstvo? Ili zašto baš tih sedam? Kraljevina Jugoslavija je bila država u kojoj je SPC imala status državne crkve. Znači li to da će i Republika Srbija uskoro da se konstituiše kao država s državnom crkvom? Sama činjenica da je taj predmet došao pred Ustavni sud Srbije govori o složenosti cele problematike.

Četvrta po redu verzija prednacrta Zakona o pravnom položaju verskih zajednica (iz 2005)⁸ samo donekle predstavlja poboljšanje u odnosu na prethodne. U njoj je izostavljena kvota potrebna za registraciju neke verske zajednice (taj broj je bio čak 1000 u prednacrta iz 2004!), a u članu 5 se, kao što smo videli, po prvi put eksplicitno tvrdi da su "verske zajednice ravnopravne i nezavisne od države". Pa ipak, i u toj novoj verziji je zadržana diskriminatorska klasifikacija verskih zajednica na tradicionalne crkve, istorijske verske zajednice, veroispovedne zajednice i dr. Religije u Srbiji bi, po tom nacrtu, i dalje bile diskriminisane prilikom upisa u registar⁹, a u čl. 24 novog prednacrta se opet tvrdi da se "u obavljanju bogoslužbene delatnosti sveštenicima jemči puna sloboda, autonomija i *imunitet pred javnim vlastima*". Član 46 i dalje predviđa mogućnost raspisivanja referenduma na lokalnom nivou na zahtev verske zajednice. Zašto je tu crkva, odnosno verska zajednica, iznad drugih institucija? Zašto ista prava ne važe i za druge, građanske organizacije i inicijative.

Kada je reč o vrednosnim određenjima, iako se, na primer, u preambuli Ustava Evrope spominje samo jedna opštija i dovoljno inkluzivna formulacija "religijsko, kulturno i humanističko nasleđe" (bez posebnog apostrofiranja hrišćanskog nasleđa), čl. 11 našeg prednacrta Zakona ističe tradicionalne crkve u Srbiji kao "nosiocice evropske *hrišćanske* kulture". Doprinos evropskoj kulturi ne ističe se, međutim, u slučaju jevrejske i islamske verske zajednice (čl. 15-17), kojima zakonodavac samo "*vaspostavlja* kontinuitet"¹⁰ sa pravnim subjektivitetom stečenim u Kraljevini Jugoslaviji.

Najnovija, peta verzija prednacrta Zakona još nije dostupna ni stručnoj, akademskoj, a ni široj javnosti u Srbiji. Ceo proces pripreme ovih prednacrta

⁸ Reč je o dokumentu iz 2005. godine poznatom kao *Zakon o pravnom položaju verskih zajednica* (Prednact).

⁹ Na primer, netradicionalne verske zajednice bi, prilikom registracije, morale da dostave niz posebnih dokumenata, uključujući podatke o stalnim izvorima prihoda (čl. 60).

¹⁰ Obratiti pažnju na izbor arhaičnog, pravoslavno-teološkog termina *vaspostaviti* u tekstu Zakona.

zakona je i inače veoma netransparentan. Novi nacrti se ne postavljaju na *web site* Ministarstva vera, a javnosti nisu dostupni ni na neki drugi način. Štaviše, ima indicija da u izradi ove najnovije, pete verzije Zakona o pravnom položaju verskih zajednica učestvuju neposredno i predstavnici SPC, iako je reč o pravnom dokumentu koji predlažu i usvajaju *državne* institucije.

4. Odnos prema demokratiji i sekularizaciji

Kasne osamdesete i početak devedesetih godina u Srbiji bi se sociološki mogli označiti kao period desekularizacije društva, gde je desekularizacija shvaćena, pre svega, kao jedan *društveni* proces. U najnovijem periodu, obeleženom Koštuničinom vladom, dešava se, međutim, i izvestan pomak ka klerikalizaciji. Crkva je, naime, sve više vidljiva u domenu koji se tiče javne politike i državnih poslova. S druge strane, država je mnogo kooperativnija u svom odnosu prema crkvi nego što bi se to u jednom sekularnom društvu moglo očekivati. Jer ovde sekularizacija nije bila samo nametnuta kroz ateističku, komunističku ideologiju, nego je to, uopšte, jedan *društveni proces* kroz koji je Evropa odavno prošla.

Između crkve i države u Srbiji postoji sada prisna *politička* saradnja u oba smera, iako bi građani, možda, više očekivali od SPC da se izjasni oko niza *društvenih* pitanja i problema koji još uvek pritiskaju Srbiju. Nekakvo koherentnije socijalno učenje se, međutim, uopšte ne nazire u krilu crkve. Tu su onda i neraščišćeni odnosi s jednom kriminalnom državom iz prošlosti. SPC, po svemu sudeći, to ne doživljava kao naročit problem, ali za nju su veliki problem sekularizacija, demokratizacija društva, civilni sektor i nevladine organizacije. Kada se pogledaju različita saopštenja Informativne službe SPC, jasno se uočava stav da je sekularizacija za crkvu nekakvo zlo koje je zadesilo ovo društvo, te da je ona "dovela Srbiju do prosjačkog štapa". Istovremeni se ne preispituje da li je Srbiju do prosjačkog štapa dovela jedna pogubna politika, rat, destrukcija i kriminal, pre nego sekularizacija. U tim saopštenjima se još veli i to da se "posledice demokratije već pogubno osećaju na telu srpskoga naroda". Kada se te izjave posmatraju pojedinačno, jasno je da tu ima različitih stavova episkopa i drugih predstavnika crkve.

Nekad su ta saopštenja ambivalentna, pa čak i kontradiktorna. Ako se, međutim, uzme u obzir kumulativni efekat tih izjava, može se nedvosmisleno zaključiti da je tu, zapravo, najviše reč o satanizaciji civilnog društva, malih verskih zajednica, kao i negativnom odnosu prema demokratiji i sekularizaciji. Sve to je prisutno u zvaničnom, javnom diskursu SPC. To je, zapravo, neka orijentacija i smer koji ukazuje na to kako crkva vidi naše društvo i, uopšte, kako percipira državu.

Poput drugih pravoslavnih crkava, i SPC se poziva na princip sabornosti kao ključno načelo svog delovanja, ali nijedna od tih pomesnih crkava nije imala sabora od svetskog, vaseljenskog značaja još od 8. veka, dakle, više od 1200 godina. Srpska crkva gotovo da nema odgovora na pitanja savremenog sveta, već uglavnom ispoljava negativne reakcije na taj svet koji se inače slabo razume, jer se ne uklapa u dogme iz Konstantinovog ili Nemanjinog vremena. Današnja Evropa se, na primer, sve očiglednije vraća svojim pretkonstantinovskim, pluralističkim korenima, dok SPC, poput pristalica islamskog selefizma, koji se okreću prvobitnom halifatu, tu i dalje kao ideal vidi nemanjičku državu ili, pak, hrišćansku crkvu iz vremena vaseljenskih sabora.

5. Zavetni obrazac

U Srbiji je danas, i među mlađim generacijama, dosta vidljivo napuštanje modela pluralističkog društva koji je, zapravo, tekovina prosvete, kao i opredeljivanje za jedan monistički, arhaiski, "zavetni" obrazac o kome, možda, najbolje svedoči dokument poznat kao *Predlog Načertanija nacionalnog programa Omladine srpske za 21. vek* od 15. februara 2004. godine. Reč je, naime, o dokumentu koji je najpre predložio, a onda usvojio (na Preobraženje 2004.) Sabor omladine srpske. Jedan od lidera tog Sabora, Branimir Nešić, predstavio je *Načertanije* na Sretenjskoj duhovnoj akademiji "Su čim ćemo pred Karadjordja...", održanoj u Domu sindikata. Na tom skupu su još govorili i predstavnici SPC, mitropolit Amfilohije Radović i penzionisani episkop Atanasije Jevtić, zajedno s predstavnicima vojske i

ministrom vera Republike Srpske. *Predlog Načertanija* ima 13 tačaka¹¹: "Tačka 1: Svetosavlje mora ući u svaku poru našeg bića i učiniti ga dostojnim da se nazovemo potomcima svetog Save... Tačka 3: Mora biti vaskrsnut srpski domaćin... Tačka 9: Dobro organizovana crkvena opština ima neograničenu mogućnost uticaja na društvenu stvarnost, sve do političke vlasti", itd. Prema ovom dokumentu, koji podržava i SPC, budućnost srpske države bi trebalo da se zasniva na "svetosavlju, kosovskom zavetu, preispitivanju dosadašnje srpske kulture, prosvete i istorije, odnosa sa drugima, stvaranju elite, očuvanju srpskog jezika i ćirilice, obnovi srpskog sela, domaćinske porodice, parohijske zajednice, crkvenonarodnih sabora, demokratije i monarhije".¹²

Slično je bio intoniran i proglas Prvog sabora pravoslavno-nacionalne omladine srpske na Beogradskom univerzitetu od 6.12.2001. pod nazivom *Zavetne dveri – Pozicija nacionalne omladine*, u deset tačaka. Navešćemo ovaj dokument u celini:

1. Vera u Boga je osnova sveg našeg pregnuća, a Srpski zavet način na koji delamo kroz tu veru.

2. Najviši uzori Srpskog zaveta su nam, pored Svetog Save, Svetog Simeona Mirotočivog i Svetog Kneza Lazara, Sveti Nikolaj Žički i Sveti Justin Ćeljski; svi ostali sveci i junaci iz naše prošlosti tu su da nas nadahnu i podstaknu u odbrani Otačastva.

3. Naš cilj je Visoka Srbija, koja će svojom duhovnom visinom biti kadra da ujedini sve Srbe, ma gde se nalazili; u borbi za taj cilj nama su dozvoljena samo Bogom blagoslovena sredstva ljubavi, pravde i čistote.

4. Naše nacionalne, antikomunističke i monarhističke snage ne delimo na osnovu događaja iz Drugog svetskog rata; molimo se za pokoj svih onih koji su život dali za Otadžbinu, onako kako nam to poručuje Sveti Nikolaj Žički.

5. Ispovedamo beskompromisni antikomunizam i prepoznavamo komunističku veštinu pretvaranja u nove ideološko-stranačke maske.

6. Ne odstupamo od duhovne vertikale srpske istorije: Bog-Kralj-Domaćin i verujemo u neprolaznu vrednost domaćinskog pogleda na svet.

¹¹ O tome pogledati tekst Jelene Tasić u *Danasu* od 16.2.2004, str. 8.

¹² *Ibid.*

7. Ne mrzimo druge narode, nego volimo svoj; ne mrzimo druge vere, nego volimo svoju; ne preziremo tuđe, nego negujemo svoje. Sve što je plemenito kod drugih, svojina je nas hrišćana – govorio je sveti Justin Filozof još u 2. veku.

8. Odbrana vere i nacije je odbrana građanskih prava i sloboda, odbrana svake ljudske ličnosti jer će „novi svetski poredak“, zasnovan na poklonjenju „zlatnom teletu“ i bezavičajnosti novih globalističkih elita, biti totalitarniji od svih totalitarizama zajedno, zato što će nasrnuti na ličnost i porodicu svim sredstvima – od medijske idiotizacije, preko propagiranja prava na izopačenost, do totalitarne tehnotrone kontrole nadživotom svakog pojedinca.

9. Nasuprot vanzavetne istorije Srba od Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića, preko Svetozara Markovića i Jovana Skerlića, do Dobrice Ćosića i Novog Doba, ukazujemo na kulturnu istoriju Srpskog Zaveta od Svetog Save i Svetog Stefana Visokog, preko Lukijana Mušickog i Njegoša, do Svetog Vladike Nikolaja Žičkog i Svetog Justina Ćelijskog.

10. Ne uzdamo se u svoje misli i mišice, nego u Boga Živoga i Istinitoga, Boga Pravde Kome peva naša himna.”¹³

Već na prvi pogled pada u oči eshatološko-mesijanski ton ovog “srpskog zaveta” u kome se, na jedan potpuno veštački i arhaičan način, pravi dualistička, manihejska podela istorije Srba na zavetnu i vanzavetnu, pri čemu bi ovoj prvij pripadali srpski sveci od sv. Save, sv. Simeona i kneza Lazara do “prepodobnih” Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića. Vanzavetnoj istoriji pripadaju, pak, srpski prosvetitelji kao što su Dositej Obradović i Vuk Karadžić, kao i takozvani “ideolozi Novog Doba”, “novi ideolozi” ili “novi ateisti” koji se danas sve više kritikuju u sličnim saopštenjima.¹⁴ I u ovom proglasu nacionalne omladine ne odstupa se, najzad, ni od “duhovne vertikale srpske istorije” po modelu Bog-Kralj-Domaćin koji ima metafizičko-političke konotacije.

¹³ Izvor: www.dverisrpske.com/sabor/proglas.htm. Objavljeno u Lukić-Vuković, 2005: 214-215. U sličnom duhu je napisano i *Drugo pismo Haralampiju* ili «Studenička deklaracija» Sabora srpske omladine od 6. maja 2003 (Lukić-Vuković, 2005: 215-217).

¹⁴ Videti, na primer, proglas u šest tačaka Srpskog sabora Dveri od 5. oktobra 2005. u kome se odgovara na poziv grupe srbijanskih intelektualaca «Za novu političku akciju», objavljen uoči 5. oktobra 2005.

Predstavnici Srpskih dveri, koji deluju u okviru organizacije pod blagoslovom srpske patrijaršije i organizuju tribine na Mašinskom fakultetu uz podršku lista *Pravoslavlje* i Informativne službe SPC, u svojim javnim nastupima nedvosmisleno se zalažu za "formiranje pravoslavnog javnog mnjenja".¹⁵ Oni, štaviše, poput nekadašnjih socrealista, zastupaju sasvim ideološke stavove i o umetnosti: "Da bi umetnost imala smisao mora da ima pravoslavnu dimenziju" (Lazić, 2005).

6. Odnos SPC prema verskom pluralizmu i ekumenizmu

Oživljavanje monističkog zavetnog obrasca na početku 21. veka, kao i principa sabornosti koga se, u najvećoj meri, pridržava i sadašnja Koštuničina vlada (termini "koncentraciona vlada" i sl. sasvim odgovaraju takvom konceptu vlasti), posledica je napuštanja modernog pluralističkog modela društva koji predstavlja nasleđe evropske prosvete. Nije slučajno što se u takvom kontekstu najviše kritikuju baš srpski prosvetitelji poput Dositeja, ili pluralistički i evropski orijentisani "novi ideolozi", "evroslinavci", "novodobci", nezavisni intelektualci i aktivisti u nevladinim organizacijama. U jednom sasvim metafizičkom i apokaliptičkom tonu, stavovi tih "novodobaca" se odbacuju kao nehrišćanski, antihrišćanski, globalizacijski, zapadnjački, pa i prokomunistički. Koncept pluralističkog društva, za koji se, naspram arhajskog pojma sabornosti, zalažu ti "anticrkveni ideolozi", podrazumeva, dakako, politički, društveni, kulturni, ali i religijski pluralizam kao nasleđe prosvete i moderne liberalno-demokratske države.

Kada je reč o religiji, tu, dakako, treba praviti razliku između *teološkog* religijskog pluralizma (koji se tiče stavova o istinitosti i autentičnosti drugih religija), *društvenog* religijskog pluralizma (odnosi u društvu s religijskom "drugim") i *javnog* religijskog pluralizma (odnos države prema religijskom diverzitetu i pluralnosti, uključujući i oblike regulisanja njihovog prisustva u javnoj sferi).¹⁶ Pluralnost, kao stanje stvari, ne podrazumeva nužno i

¹⁵ Prvi sabor pravoslavnih novinara na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu.

¹⁶ Videti o tome Moe, 2004.

pluralizam, kao pozitivan odnos prema takvom stanju stvari. Postoje religijski pluralna društva u kojima ideja religijskog pluralizma ne nailazi na širu podršku. Štaviše, postoje pluralna društva koja ne vide problem u teološkom i socijalnom pluralizmu religija, ali same države tu nameću pravna ograničenja u svojim zakonima o verskoj slobodi i statusu verskih organizacija. Videli smo, na primer, da svi dosadašnji, post-petooktobatski nacrti zakona o verskim zajednicama u Srbiji priznaju samo sedam religijskih organizacija kao tradicionalne ili istorijske, dok sve ostale moraju da prođu proceduru registracije. Takva politika odnosa prema verskim zajednicama zasniva se na tradiciji predratne monarhije i uloge i mesta SPC kao državne crkve u toj političkoj zajednici¹⁷. Današnja, demokratska *Republika* Srbija je, pod uticajem SPC i njenog lobiranja kod nadležnog Ministarstva vera, prihvatila kontinuitet s jednom sasvim drugačijom državom, s bitno drukčijom konstitucijom od ove sadašnje.

Crkvena i državna ograničenja u pogledu verskog pluralizma na domaćem planu prati i načelno negativan odnos prema ekumenizmu i međureligijskom dijalogu na regionalnom i međunarodnom nivou.

Raškoprizrenska eparhija SPC izdala je, na primer, još 1995. godine, knjigu jeromonaha Save Janjića pod naslovom *Ekumenizam i vreme apostasije*.¹⁸ U njoj Janjić, kao svoj prvi moto, uzima citat iz poslanice Vasilija Velikog koji glasi: "Mi stojimo u borbi za naše zajedničko Predanje, za bogatstvo zdrave vere koju smo primili od Otaca", a onda, još u prvoj rečenici, izlaže jedan sasvim ekskluzivistički stav: "Mali je broj ljudi, danas na svetu, koji zna i veruje da je *jedino* Pravoslavna Crkva sačuvala autentičan lik Bogočoveka Hrista i bogatstvo Njegovog učenja" (Janjić, 1995: 5, podv. M.V.). U sledećoj rečenici veli se još i to da "*naša Crkva*, koja se još naziva Jednom,

¹⁷ U članu 4 Prednacrta Zakona o slobodi vere, crkvama, verskim zajednicama i verskim udruženjima (tj. drugoj verziji spomenutog zakona, iz jula 2004) eksplicitno se, a na primer, formuliše taj odnos kontinuiteta s kraljevinom: «Uspostavljajući na osnovu ovog Zakona kontinuitet sa pravnim subjektivitetom i statusom koji su imale u Kraljevini Jugoslaviji, status Crkve i verske zajednice kao javne organizacije imaju: Srpska pravoslavna crkva, Islamska zajednica, Katolička crkva, Jevrejska zajednica, Slovačka evangelička crkva a.v, Hrišćanska reformatska crkva i Evangelička hrišćanska crkva a.v.».

¹⁸ Otac Sava Janjić je danas protosinđel poznat i u necrkvenim krugovima po svom religijskom, ali i političkom angažovanju na Kosovu, u pratnji episkopa Artemija. S obzirom na svoj talenat u sferi informatike, otac Janjić je u krugovima «kompjuterša» poznat i kao *cyber-monk*.

Svetom i Katoličanskom (sabornom), *jedina ima pravo da sebe naziva Pravoslavnom*" (*Ibid.*, podv. M.V.). I dalje: "*Ne postoji nikakva sumnja oko toga da je Istinita i Jedina Crkva koju je Gospod osnovao, upravo ona koja besprekorno čuva istinu Hristovu. U burnoj istoriji Hristove Crkve bilo je brojnih pokušaja da se reč Evanđelja prilagodi palom ogrehovljenom čoveku, da se Evanđelje reinterpretira, ali je Crkva uspela da sačuva svoje devičanstvo neuprljana duhom ovoga sveta, i oduvek je bila i uvek će biti strana ovome svetu i veku. Zato tradicionalizam, koji u današnje vreme ima prilično negativnu konotaciju, predstavlja jedan od najvažnijih atributa Pravoslavne Crkve*" (*Ibid.*, podv. M.V.).

Teško je zamisliti da bi danas neki jerarh u SPC osporavao navedeno stanovište. U njemu je, na sažet način, došao do izražaja tipični ekskluzivizam SPC koji vlastitu tradiciju, i svoju interpretaciju te tradicije, nikada ne dovodi u pitanje, dok unapred osporava sva alternativna tumačenja u hrišćanstvu. Polemišući protiv ekumenizma, autor, štaviše, tvrdi da "osnovni cilj i zadatak ekumenskog pokreta jeste REINTERPRETACIJA HRIŠĆANSTVA ili drugim rečima, potpuno uništenje Pravoslavlja" (Janjić, 1995: 95). Tu je, dakle, na delu jedan *hermeneutički ekskluzivizam i hegemonizam* koji svoju snagu crpi iz verovanja da sve što nije pravoslavno jeste, u osnovi, pogrešno, odnosno jeres. A najveća opasnost za Pravoslavnu crkvu, prema Janjiću, dolazi od "svejeresi ekumenizma" (Janjić 1995: 7). Toj "svejeresi" autor suprotstavlja, međutim, jedan ništa manje totalitaran stav da se "jedinstvo svih ljudi može ostvariti jedino u Pravoslavnoj Crkvi" (*Ibid.*).

Ovi stavovi imaju svoje uporište u delu jednog od dva najveća moderna srpska pravoslavna teologa čiji se legitimitet nikad ne dovodi u pitanje. Reč je o avi Justinu Popoviću koji vodeću ekumensku organizaciju – Svetski savet crkava - i sam naziva "jeretičkim, humanističkim i čovekopokloničkim saborom koji se sastoji od 263 jeresi, a svaka od njih je duhovna smrt". Za njega je ova organizacija "ništa drugo do oživljenje bezbožnog čovekopokloništva-idolatrije" (Janjić, 1995: 16). Ekumenizam, pak, po Janjiću, reinterpretira hrišćanstvo u duhu "Novog doba" (New Age), "i time otvara dveri Crkve za sve ostale jeresi i novotarije" (Janjić, 1995: 7). Zbog toga je, pored Evrope i Zapada, i istočni Carigrad "pao u jeres ekumenizma" (Janjić, 1995: 87).

Grubo gledano, u SPC danas preovlađuju bar dva stava u pogledu ekumenizma. Prvi bi bio ovaj ekstremni stav da je ekumenizam "svejerer" i da je jeres sve što nije pravoslavlje, koji bi se moglo dovesti u vezu sa zilotskim sprečavanjem anglikanske službe u kapeli Srpske patrijaršije na Božić 2002. godine. Drugo je, pak, ono gledište koje vidi prostora u razvijanju ekumenskih odnosa s Rimokatoličkom crkvom, a možda i nekim drugim tradicionalnim verskim zajednicama u Srbiji (npr. Evangelička i Reformatska hrišćanska crkva). Međutim, retka je, gotovo nepostojeća, otvorenost prema malim verskim zajednicama čak i u liberalnijim krugovima Crkve. Tu je, uglavnom, reč o evanđeoskim protestantskim denominacijama koje SPC, a odnedavno i država, javno diskriminiše i proglašava za sekte ili satanistički uticaj sa Zapada.

Kada je reč o muslimanima i Jevrejima u Srbiji, iz ekstremnih krugova sveštenika i episkopa mogu se povremeno čuti i antijevrejski i antiislamski diskurs. Protiv rasističkog antiislamskog govora episkopa Atanasija Jevtića u Valjevu proleća 2004.g. tužbu je podigla beogradska nevladina organizacija Građanske inicijative¹⁹. Navedimo još jedan primer antiislamizma u Srbiji. Etničko nasilje na Kosovu i Metohiji 17. marta 2004. godine imalo je za posledicu, pored gubitka ljudskih života i novog talasa raseljavanja Srba iz ove pokrajine, uništenje velikog broja pravoslavnih crkava i hramova od istorijskog značaja. Samo dan nakon otpočinjanja tih tragičnih kosovskih događaja (18. marta), došlo je do potpuno neprimerene, iracionalne, nasilne reakcije antiislamskog karaktera u nekoliko gradova u Srbiji. Prve posledice te povratne destrukcije ogledale su se u paljenju džamija i drugih verskih objekata Islamske verske zajednice u Beogradu, Nišu i Novom Sadu. U tom paljenju uništeni su ne samo verski objekti, kancelarije i biblioteke Islamske zajednice, već i kulturno-istorijski spomenici od neprocenjivog značaja. Štaviše, nekoliko dana nakon stradanja niške i beogradske džamije, rukovodstvo Vojnog muzeja u Beogradu, na Kalemegdanu, naredilo je uništavanje nišana iz 15. i 16. veka, autentičnih i veoma retkih nadgrobnih spomenika na Balkanu još iz otomanskog perioda. Vandalskom ponašanju

¹⁹ Ovaj govor je objavio beogradski nedeljnik *Vreme* u tekstu «Justin je fino mirisao» 15. aprila 2004, str. 24-25.

grupe destruktivnih, uglavnom mlađih građana u Nišu i Beogradu, pridružila se, dakle, ovoga puta i jedna vojna institucija u SCG.

Ovde nije toliko reč o međureligijskoj netoleranciji koliko o sasvim indiferentnom odnosu državnih institucija i sudstva prema aktima međureligijske mržnje i nasilja. Punih 15 meseci nakon paljenja Islam-agine džamije u Nišu, nije bilo održano nijedno ročište pred nadležnim sudom. Od jedanaest optuženih, na petom, poslednjem ročištu pet njih se uopšte nije pojavilo. Advokat okrivljenih je tada izjavio da su to mladi ljudi koji moraju ujutro malo duže da spavaju, pa bi sud trebalo da povede računa o tome i ne zakazuje jutarnje sesije. Reč je tu, dakle, o potpunom nepoštovanju institucije suda, kao i poslovičnoj neefikasnosti našeg pravosuđa. U međuvremenu je taj sudski spor i okončan, ali optuženi nisu dobili ni približno zaslužene kazne: osmorica njih je dobila kaznu od tri do pet meseci zatvora, dok su dvojica oslobođena. Nije stoga, svakako, čudno ni što su optuženi, nakon izricanja presude, pevali "Smrt muslimanima!"²⁰ Kada je reč o direktoru Vojnog muzeja, zna se samo da je on smenjen, ali nije poznato da li je protiv njega podnesena i neka krivična ili bar prekršajna prijava.

Takvo ponašanje nadležnih institucija je, na žalost, sasvim u skladu s opštim stanjem u srbijanskom društvu u pogledu etnocentrizma i velike socijalne distance u odnosu na druge nacionalne i verske zajednice. Prema najnovijem izveštaju UNDP o humanom razvoju u Srbiji²¹, najveća društvena distanca se ispoljava prema Muslimanima/Bošnjacima (31.3%) i Albancima (41.4%). U 2004. godini, čak 46% stanovnika Srbije ne bi prihvatilo izgradnju džamije u mestu gde živi, a 23% ima ambivalentan odnos prema tome. Samo 30% bi, dakle, prihvatilo da ima džamiju u svom gradu.²² Najviše etnocentrizma ima među mladima od 20 do 23 godine starosti. Simptomatično je da je i distanca prema ateistima neuobičajeno visoka: čak 30% građana bi se protivilo braku s ateistom, 25% ne želi da im ateisti obrazuju decu, a oko 15% se s njima ne bi ni družilo!

Kada je reč o antisemitizmu u Srbiji, on je, tokom devedesetih godina, ali i danas, najviše dolazio do izražaja na tribinama i u proglasima

²⁰ *Danas*, 27.7.2005, str. 3.

²¹ Rezultati tog istraživanja objavljeni su u listu *Danas*, 3-4.10.2005., str. 16.

²² *Ibid.*

paraklerikalnih organizacija i nekih političkih partija, u privatnom izdavaštvu, izjavama pojedinih sveštenika i episkopa, kao i konkretnim aktivnostima huligana koji ispisuju antisemitske grafite ili skrnave jevrejska groblja i druge objekte od religijskog i kulturnog značaja u Srbiji. Novembra 2005. godine, u Novom Sadu su, međutim, incidente i nasilje je izazvala i organizovana neonacistička grupa Nacionalni stroj. Vlasti su dosta brzo reagovala u slučaju njihovog upada i nasilja na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i na koncertu KC Gradilište, ali su izrečene kazne i tu bile više nego simbolične. Njihovo nasilje nije okarakterisano kao krivično, već prekršajno delo, a oni su indirektno dobili podršku i od republičkog funkcionera iz Srpske radikalne stranke Milorada Mirčića, predsednika Odbora za bezbednost Narodne skupštine. Mirčić je, naime, povodom upada 25 neonacista na Filozofski fakultet, optužio, pre svega, profesora tog fakulteta Milenka Perovića koji je tu organizovao antifašističku tribinu.

Početakom 90-ih, u uslovima rata i nacionalističke euforije u Srbiji, antisemitizam je najpre oživeo u nekim političkim i religijskim krugovima. Reč je tu, s jedne strane, o tzv. "novoј levlci i desnici" (JUL, radikali), a onda i kleronacionalističkim, ljotićeuskim i nedićeuskim pokretima u današnjoj Srbiji. Ovi prvi su bili najglasniji po pitanjima "svetske zavere protiv Srba" i hegemonije novog svetskog poretka (*TV Palma, Velika Srbija*), dok su ovi drugi ostali poznati po jednom broju tekstova u časopisima kao što su *Logos* i *Pravoslavlje*. Tako je, na primer, u br. 16 za 1994.g., Šešeljeva *Velika Srbija* objavila *Protokole sionskih mudraca*, dok su se na TV Palmi Jevreji optuživali kao "ubice i zločinci" (David, 2000: 33). U tim emisijama su se propagirale "teorije" da su savremeni Jevreji (aškenazi) u stvari "lažni Jevreji", potomci Hazara, turskog plemena koje je primilo judaizam, a od srpskih Jevreja se zahtevalo da se izvine za postupke američke administracije, uključujući i bombardovanje Jugoslavije (David, 2000: 33)! Dekan Filološkog fakulteta u Beogradu, prof. Radmilo Marojević, pisao je, pak, da u "srpskoј kulturi i nauci djeluje peta kolona svjetskog judeo-masonskog projekta". U *Logosu*, časopisu studenata Bogoslovskog fakulteta SPC, tvrdilo se da postoji "planetarna jevrejska zavera protiv hrišćanskog pravoslavlja, posebno protiv srpskog naroda i Rusije" (David, 2000: 33). U jednom broju *Pravoslavlja* za 1994, član Srpske narodne obnove proglašava Jevreje "narodom najgorim i vrijednim

prezrenja", te žali za inkvizicijom koje više nema (Gredelj, 1999: 161). Nakon objavljivanja teksta *Jevreji ponovo razapinju Hrista*, urednik ovog lista je smenjen. Međutim, to nije sprečilo razne huligane da na jevrejskom groblju i sinagogi ispisuju grafite poput "Smrt Jevrejima" ili "Živeo Adolf Hitler" (David, 2000: 33). Istraživači su odavno uočili korelaciju između antisemitizma i autoritarne, antidemokratske političke orijentacije (Mihailović i Mihailović, 1996: 257) koja je, naročito u Miloševićevoj Srbiji, pogodovala stvaranju ili obnavljanju različitih pseudo-mitova, te etničkoj, rasnoj i religijskoj netrpeljivosti.

U beogradskim knjižarama se i danas, na žalost, mogu naći primerici novih izdanja knjige *Protokoli sionskih mudraca* (2001), dok paracrkvени izdavač dr Ratibor Đurđević, u nekim od tih knjižara u centru grada, distribuira antisemitske pamflete iz svoje edicije *Judaika*. Među tim pamfletima nalaze se i naslovi kao što su: *Zloba vekovna: Kako Judejci skriveno gospodare Britanijom; Zavera nad zaverama: Protokoli sionskih mudraca pred sudom u Bernu; Zlotvori čovečanstva: Skrivena istorija judejskih zlikovaca; Holokaust: Dogma judaizma* i sl. Samo u Beogradu je evidentirano preko 140 ovakvih i sličnih naslova.²³ Nije poznato da je SPC ikad osudila objavljivanje i distribuciju te literature u kojoj se na najmračniji i najgrozniji način, u ljotićeveskom stilu, ponovo atakuje na identitet i istorijska sećanja predstavnika jedne "tradicionalne" verske zajednice u Srbiji.

7. Stav prema Evropi i Zapadu

Pored naglašenog antiekumenizma, pa i netolerancije prema malim verskim zajednicama, u SPC se potencira i strah od propasti "prave vere", i to kroz otvoren otpor sekularizaciji savremenog, naročito zapadnog sveta. Umesto da uđe u dijalog sa tim svetom, SPC se opredeljuje za zvaničnu osudu sekularizacije. Nedavno je, na primer, program *desekularizacije* srbijanskog društva najavljen sa visokog mesta u hijerarhiji SPC - iz Mitropolije crnogorskoprimorske. Štaviše, još novembra 2000.g. Informativna

²³ Filip David, intervju za radio emisiju *Peščanik*, 11.11.2005.

služba SPC je saopštila da je "sekularizacija dovela Srbiju i njen narod do prosjačkog štapa...A što se demokratskog poretka tiče, njegove modrice na organizmu srpskog naroda tek sada se obelodanjuju". SPC, dakle, tu ne vidi problem u destruktivnoj i samoubilačkoj politici koju je i ona sama svesrdno podržavala tokom ratnih godina. S druge strane, nametanje, i to uz pomoć države, nekakvog *programa desekularizacije* kao nekakve nove političke ideologije, veoma podseća na period komunizma i njegovu utopiju da se sekularizacija i ateizacija mogu nametnuti.

Stavovi Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića prema sekularnom i "dehristijanizovanom" Zapadu i Evropi dobro su poznati i često citirani u radovima istoričara. Ti stavovi se danas, međutim, nekritički ponavljaju u knjigama i na tribinama vodećih jerarha SPC poput Atanasija Jevtića, Artemija Radosavljevića ili Amfilohija Radovića. Čak i umereniji episkopi su skloni toj isključivosti u odnosu na Zapad. Episkop Ignjatije Midić u svom tekstu "Savremeni svet i Pravoslavna crkva" (Midić, 1993) s rezignacijom tvrdi da je "Hrišćanstvo na Zapadu prestalo da postoji kao Crkva: postalo je ideologija, skup etičkih zakona". A u spisu "Pravoslavlje i Evropa" ovaj vladika veli da bi "prvi razlog zbog kojeg bi pravoslavni narodi trebalo da teže jedinstvenoj Evropi" to što bi se kroz integracije, ni manje ni više, "*uticalo na promenu savremenog evropskog pogleda na svet. Svi smo svesni toga* (podv. M.V.) da Evropa, to jest savremena zapadna civilizacija koju je utemeljila Evropa, a čiji smo sudeonici svi mi, i pravoslavni i oni drugi, prolazi kroz duboku krizu" (Midić, 2003: 39). Midić navodi više razloga zbog kojih je Evropa, prema njegovom mišljenju, u krizi, a ključ problema je tu, bar u duhovnoj sferi, "pojava nihilizma u zapadnoj filozofiji". Drugi problem je, verovali ili ne, "uzdizanje slobode ličnosti" (Midić, 2003: 46)! Evo kako to obrazlaže ovaj savremeni srpski teolog:

"Nihilizam postaje neizbežni pratilac slobode, koja je, da bi se oslobodili njegovog smrtnog zagrljaja (po rečima J. Zizjulasa), često prinuđena da se odriče sebe. Na društvenom planu sloboda drugog koja ne može da se kontroliše postaje opasna po društvo, zajednicu, zato što je sloboda po svojoj sadržini ta koja neminovno ugrožava postojanje drugog. U težnji Zapada da kontroliše čitav svet krije se strah od drugog i njegove slobode" (*Ibid.*). A evo izlaza i leka za tu "bolest Zapada": "Da bi savremeno

društvo ozdravilo, neophodno je ukazati na izvorno tumačenje eshatona, to jest ukazati na autentično hrišćansko tumačenje eshatologije, jer iz nje izvire hrišćanska ontologija. *Za to nemamo pouzdanijeg vodiča od Liturgije Istočne, Pravoslavne Crkve*" (*Ibid.* podv. M.V.).

U istom zborniku gde je štampan ovaj Ignjatijev tekst (*Hrišćanstvo i evropske integracije*), teolog Vladan Perišić se pita "Da li je Evropi potrebno hrišćanstvo?", pa zaključuje: "Odstranimo iz Evrope sve što je hrišćansko i zagledajmo se u ostatke poezije i književnosti, arhitekture i slikarstva, muzike i filozofije, i uopšte sveukupnosti evropske kulture i civilizacije. Šta ćemo videti? Samo: a) surovo varvarstvo, ili: b) nadmeno samoljublje, ili možda, i – bedan spoj jednog sa drugim" (Perišić, 2003: 123). Ništa, dakle, od stare Grčke, Rima, islamske i jevrejske civilizacije u Španiji i njihove poezije, filozofije i arhitekture, da ne govorimo o nasleđu prosvete koje se, u velikoj meri profilisalo kao jedan antiklerikalni stav.

Izraz *crkveni fundamentalizam* bi, možda, najbolje mogao opisati stav ovog autora iskazan nešto niže, u istom radu: "Čak i onima kojima to nije milo da čuju treba staviti do znanja da *nije Evropa merilo hrišćanstva, to jest Crkve* (što je isto, jer, ne zaboravimo – *hrišćanstvo postoji samo kao Crkva*), nego je, obratno, *Crkva kriterijum Evrope*. To da li će Evropa i tzv. 'evropske vrednosti' opstati ne samo u istoriji nego se i produžiti u večnost...zavisi od toga da li će se saobraziti Crkvi" (Perišić, 2003: 124). Perišić, dakle, Evropu vidi samo kao *crkvenu* Evropu, a vrednosti koje su evropski zakonodavci ugradili u njen Ustav (humanističko i kulturno nasleđe, kao i nasleđe drugih, nehrišćanskih religija) bi, valjda, trebalo da spada u te "tzv. evropske vrednosti" koje autor unapred dovodi u pitanje.

Episkop Zahumsko-hercegovački Grigorije, naslednik "trona" vladike Atanasija Jevtića, smatra, pak, da Zapad i Evropa od Srba traže da se odreknu svog identiteta: "Ljudi sa zapada očekuju da budemo pragmatični i da zarad odjeće, obuće i hrane izgubimo identitet, ili kažemo da smo Bošnjaci. A to njihovo očekivanje je jedna potpuna iluzija" (Vučetić, 2005: 13). A onda sledi i uobičajeni lament srpskih episkopa, pojačan prepoznatljivim "kompleksom Masade" kada je reč o sudbini vlastitog naroda: "Ponovo smo kao narod ugroženi, jer osjećamo da se od nas traži da se odrekemo sebe.

Kao da nam je rečeno: Odreci se sebe – identiteta, istorije, kulture, a mi ćemo onda razmisliti da li da te primimo" (*Ibid.*).

U tom najnovijem protivljenju SPC Evropi, sekularizaciji i demokratiji, neki autori u Srbiji su skloni da prepoznaju i njen korak ka uspostavljanju državne crkve. Zanimljivo je da su predstavnici Kancelarije za veronauku pri srpskoj patrijaršiji, vrlo brzo nakon oktobarskih promena, saopštili da bi "država morala da zaštiti svoju bit i naciju, i u tom cilju bi morala pravoslavlje da proglasi državnom religijom, odnosno, naša država treba da se verifikuje kao pravoslavna država" (Brkić, 2000: 8). Što se drugih veroispovesti tiče, one bi imale pravo na postojanje, ali ne bi bile u istom rangu sa pravoslavljem i bile bi registrovane samo ako, po oceni SPC, "ne bi bile satanističke" (*Ibid.*).

Danas je u Srbiji veoma izražena sklonost ka klerikalizaciji društva, kako u crkvenim, tako i nekim političkim krugovima. To je ujedno i otpor demokratizaciji i, naravno, Evropi, koji se često ispoljava kroz isticanje antievropskog stava od Nikolaja Velimirovića, pa sve do Atanasija Jevtića, koji danas, recimo, govori o našim "evroslinavcima" (tj. onima koji žude za Evropom) i za to redovno dobija aplauze na svojim tribinama (Bajford 2005: 18).

Tu je, isto tako, očigledna oštra kritika, štaviše, satanizacija civilnog društva i nevladinih organizacija, ali i običnih građana koji žele da budu deo današnje Evrope:

"Crkva se tu opredeljuje za monistički obrazac koji snažno podseća na vreme komunizma i - bez obzira na žestoku osudu iz crkvenih krugova baš tog komunističkog nasleđa - tu se javlja isti autoritarni obrazac i model, samo je ideologija sada drukčija. Sveštenici poput episkopa Jevtića stavljaju, zapravo, vlastite vernike, te obične građane, pred besmislenu i štetnu dilemu - biti pravoslavac, ili biti Srbin-Evropljanin, braneći im tako da ispoljavaju višestrukost svojih identiteta. Štaviše, ovi sveštenici i samo pravoslavlje predstavljaju u krivom svetlu, u nekakvom autarhičnom i primitivnom obliku, izneveravajući potpuno svoju duhovnu misiju u savremenom društvu i pokazujući da nisu ni približno na visini zadatka pred kojim se danas nalaze. Borba s Evropom se, na primer, u takvom govoru često svodi na prastari sukob između Boga i đavola, što je za g. Atanasija Jevtića, sudeći po

njegovim tribinama, i dalje glavna bitka našeg vremena" (Vukomanović, 2005: 25).

Na tribini koju je 2. decembra 2004. godine na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu organizovalo paraklerikalno udruženje Srpski sabor Dveri, koje od nedavno deluje pod pokroviteljstvom lista *Pravoslavlje* i Informativne službe SPC, Jevtić je na sledeći način okarakterisao "srpski problem" s Evropom:

"To što oni nama serviraju da je multietničko, multikulturalno, multi-, multi-društvo... Kao da smo blesavi, kao da nas potcenjuju da smo nedotupavni. E, to potcenjivanje zdrave pameti je nepodnošljivo od toga što se naziva savremena Evropa. Kad nam kažu: birajte ili Kosovo, ili Brisel - gospodo, vraćam ulaznice za vaš Brisel, ostavite nas u našem blatu da se podavimo, ali nas pustite na miru" (Tribina 2004).

U sličnom duhu i Filaret, vladika mileševski, govori na osvećenju temelja crkve Ognjene Marije u Lazarevu kod Zrenjanina:

"Imali smo najbolje predsednike država i još imamo. Najbolje generale imamo, najbolje ljude sa srcem, duhom i verom imamo. Zato isto verujem kao vladika Mileševski da ćete za godinu dana ovu crkvu podignuti, da nećete dozvoliti više od godinu dana da je zidate. Jer imate vere, imate obraza, čojstva i junaštva u sebi koje mnogi hoće da nam zatru, ali ne mogu nam ubiti Hrista i Boga i Svetog Savu u nama. Ja obećavam kao vladika Mileševski 15 tona cementa za zidanje ovoga svetog hrama. Molim odbornike da kupe cement...idemo za Hristom i Svetim Savom, za našim svetiteljima i prosvetiteljima, a ne za srpskim jajarama i srpskim izdajicama danas koji nas izdaju na svakom ćošku. I šta ćemo mi u Evropi? Moj Beli anđeo je davno bio u Evropi. Amerika je dve hiljade i nešto godina stara, a moj anđeo potiče iz 13. veka. Zato smo i doterali cara do duvara...zato što smo verovali svakoj fukari sa Zapada – a i ovoj unutrašnjoj – koja se pojavi da je ona pravi spasilac srpskog naroda, a nije. Pravi spasilac srpskog naroda je srpska crkva" (Pudar 2005:16).

8. SPC i ratni zločini

Pet godina proteklih nakon Petog oktobra jeste vreme u kome se, pored političke težine koju je crkva, svakako, neopravdano zadobila, očekivalo da ona mnogo više ispolji svoj etički stav prema neposrednoj prošlosti, jer to je baš onaj prostor gde su verske zajednice najpozvanije da se javno izjašnjavaju. Tu je centralni problem odnos prema ratnim zločinima, prema kriminalnom nasleđu iz Miloševićevog vremena. S obzirom na to da je jedno nepravedno društvo nasleđeno iz tog perioda, za crkvu bi to trebalo da ima poseban značaj, jer reč je ne samo o pravnim, nego i ozbiljnim moralnim dilemama. Kako se, na primer, odnosi crkva prema nepravdi u društvu, prema činjenici da su se mnogi ljudi obogatili pod sumnjivim okolnostima, da su profitirali na ratu? To je jedno od pitanja na koje bi svaka verska organizacija bila pozvana da odgovori. Oko toga, međutim, postoji ćutanje, muk u samoj crkvi. Puno se, s druge strane, govori o tome šta treba preporučiti premijeru ili predsedniku povodom kosovskih izbora, kako buduća Srbija treba da uzgleda, na kojim principima je treba zasnovati.

Uloga SPC u ratovima devedesitih godina je, u najmanju ruku, bila vrlo kontroverzna. To se, možda, najbolje vidi iz različitih saopštenja koja je crkva na zvaničnom ili poluzvaničnom nivou izdavala u tom periodu. S jedne strane, bilo je tu apela na pomirenje, molitvu, prestanak rata i sukoba. Godine 1991, kada se rat u Hrvatskoj već bio rasplamsao, patrijarh Pavle se, na primer, u dva navrata susreo s kardinalom Kuharićem. Godine 1992. su sve tri glavne verske zajednice u Bosni i Hercegovini (SPC, Rimokatolička crkva i Islamska zajednica) izdale jedno zvanično saopštenje, odnosno apel na pomirenje. Neki strani analitičari kažu da je to nešto bez presedana u istoriji odnosa među verskim zajednicama, da, naime, nema puno primera da su, tokom trajanja ratnih sukoba, predstavnici i lideri verskih zajednica uopšte stupali u nekakav kontakt, a kamoli pozivali na ovako zvaničan način vernike na molitvu i pomirenje, praštanje, što u krajnjoj liniji jeste posao same crkve.

S druge strane, i to se naročito vidi tokom '93. i '94. godine, kako je rat u Bosni već bio odmakao, izdaje se i niz drukčijih saopštenja na zvaničnom nivou (napr. episkopskih konferencija), gde se prepoznaje nastojanje da se rat nastavi, da se ono što je u samom ratu osvojeno - teritorije i gradovi - održi i

da se sama crkva, uz neke druge aktere u tim sukobima, suprotstavi donošenju mirovnih planova. To je bio slučaj s Vens-Ovenovim planom iz '93. godine, zatim planom Kontakt grupe za Bosnu i Hercegovinu iz '94. godine, kada je episkopska konferencija Srpske pravoslavne crkve izdala saopštenje iz koga se jasno vidi da se teritorija koja je osvojena u ratu tretira kao nekakva očevina, dedovina. Nema uzmaca s te teritorije, i kada su čak i poslanici Republike Srpske bili spremni da se povuku, uočava se jedan puno militantniji stav crkve. Reč je o tome da su svi prethodni pozivi na mir i prestanak sukoba nadjačani saopštenjima kojima *de facto* želi da se blokira mirovni proces. Tokom 1993., pa i 1994., ličnosti koje su optužene, ili već osuđene pred Haškim tribunalom, kao što je, na primer, Biljana Plavšić, spominju se, od strane visokih predstavnika SPC, u superlativima. Mitropolit Amfilohije za Plavšićku veli da je "nova kosovka devojka", a i Radovan Karadžić se tu spominje kao nekakav junak, heroj. Čak i 2005. godine, isti mitropolit istrajava u stavu da je pokojna majka Radovana Karadžića Jovanka, "Majka Jevrosima i majka devet Jugovića" (Tasić, 2005).

To su, dakle, ličnosti od velikog značaja, bar za neke predstavnike SPC. Crkva se tu sad više okreće ka Republici Srpskoj, jer Milošević ih je očigledno bio razočarao svojim defetističkim stavom. Republika Srpska se veliča kao nekakav "novi srpski pijemont", a Radovan Karadžić i Biljana Plavšić hode, ni manje ni više, nego "svetolazarskim putem", kako se to patetično isticalo. To je jedna dosledna politika koja se, na kraju krajeva, izrodila u tim strahovitim zločinima i etničkom čišćenju, čiji je rezultat bio to da na teritoriji Republike Srpske nije ostala nijedna džamija nakon završetka rata. I kada se 2001. godine čini napor da se jedna tako značajna džamija kao što je Ferhadija u Banjaluci obnovi, vi imate incidente, skandale i jednu crkvu koja to uopšte ne osuđuje. Tu se, dakle, vidi prilično dosledno ponašanje SPC.

SPC se donekle "otreznila" 1996. godine, kada se, najzad, shvatilo da jurisdikcija države nad nekom teritorijom ne mora da se poklapa sa crkvenom jurisdikcijom, da se i dalje može imati crkvenu nadležnost, a da država ne mora biti na toj teritoriji. Ali te teritorijalne pretenzije, koje su obično karakteristične za vojske u sukobu, ispoljavala je u ratu i SPC. U periodu kada se patrijarh sastaje sa kardinalom Kuharićem i poziva na pomirenje, on istovremeno, u pismu lordu Karingtonu, traži da se deo teritorije Republike

Hrvatske pripoji matici, odnosno Republici Srbiji, zbog toga što tu živi srpsko stanovništvo. Ta *teritorijalistička* orijentacija crkve imala, svakako, veze s činjenicom da je SPC konstituisana na teritorijalnom principu, bez obzira što je ona i nacionalna crkva. Eparhije se tu ponašaju kao nekakvi feudi nad kojima vladike imaju suverenu vlast, i ako se takav jedan feud nađe na teritoriji nove države, koja je u međuvremenu priznata i od strane međunarodne zajednice, onda se to postavlja kao svetsko istorijsko pitanje. Istodobno, nikad nije predstavljalo problem to što se manastir Hilandar nalazi na teritoriji jedne sasvim druge države, Grčke, koja čak i nije bila deo bivše Jugoslavije.

Tu su onda i stavovi koji su došli do izražaja u određenim tekstovima, napisima. U zborniku *Jagnje Božije i zvijer iz bezdana*, Atanasije Jevtić - postavljajući pitanje kakav je to uopšte rat vođen u Bosni i Hercegovini - najpre kaže da je to najgori od mogućih ratova, da bi već u nekoliko sledećih rečenica razvijao misao da je to, ipak, bio jedan odbrambeni rat za same Srbe, da bi, opet, u narednoj rečenici rekao da je to, u stvari, bio junački rat sa stanovišta Republike Srpske. Ali jasno je da to ne može ići jedno s drugim, da tu, pre svega, preteže onaj stav kojim se rat opravdava, a da se uopšte ne ulazi u genezu ratnih zločina, kriminala i svega onoga što su posledice tog rata koje i dan-danas osećamo.

Ona vrsta crkvenog dušebrižništva, koja je ispoljena prema Slobodanu Miloševiću u Ševeningenu, generalu Lazareviću ili pokojnoj majci Radovana Karadžića, nedostaje, na žalost, kod puno važnijih stvari u Srbiji. Jasno je da se u krugovima SPC Haški tribunal doživljava kao jedno zlo, kao nešto što je usmereno protiv srpskog naroda. Reč je o potpunom nerazumevanju značaja koji taj tribunal ima za sankcionisanje ratnih zločina.

Jedan od najnovijih primera kontroverzne uloge SPC u minulim ratovima je slučaj jeromonaha Gavrila iz Šida. Otkud potreba nekih sveštenika da blagoslove ratnike u uniformi, s oružjem, u punoj vojnoj opremi, i to masovno, jednog za drugim? Zar nije crkva mesto u kome se svaka pojedinačna duša vernika, privatno i bez kalašnjikova o ramenu, susreće sa svojim duhovnim pastirima, ispoveda i traži blagoslov? To bi pre bio način na koji vojnik pre odlaska na front može da potraži i savet svog duhovnog pastira, a ovaj ga u tom duhovnom usmeravanju i blagoslovu mora hrišćanski

odvratiti od zla. To, međutim, nije ono što je ceo svet video i čuo sa snimka prikazanog u Haškom tribunalu, a potom i u domaćim i svetskim medijima. Pripadnici jedinice Škorpion, koje je jeromonah Gavriilo iz manastira Privina glava blagoslovio na spomenutim snimku, nedugo zatim su počinili ratni zločin nad Muslimanima zarobljenim u okolini Srebrenice. Tu je dodatno zabrinjavajuće bilo odsustvo potrebe crkve da se u dužem periodu javno oglasi oko celog slučaja. S većim pravima u postsocijalizmu, povećavaju se, naravno, i odgovornosti crkve. Tek nakon više od deset dana, SPC je izdala i svoje zvanično saopštenje "Gospode, ne ponovilo se" kojim je samo delimično, i suviše kasno ublažena rezignacija svih onih koji su gledali potresne snimke egzekucije Muslimana u Srebrenici i pitali se kakve veze SPC ima s tim zločinom. Predstavnici SPC po pravilu ne osećaju potrebu da dodatno komentarišu, protumače, ni svoja zvanična saopštenja sa sabora, saopštenja za javnost, stavljajući tako građane i vernike u Srbiji u potpuno pasivnu poziciju.

9. Fundamentalizam u SPC?

Pravoslavlje je i van svog balkanskog konteksta oduvek istrajavalo na stavu koji je, još u osmom veku, kratko formulisao Jovan Damaskin: "Mi ne menjamo večne međe što ih naši očevi postaviliše, već čuvamo predanje baš onako kako smo je i primili" (*O ikonama* 11,12). Taj povratak Predanju (s velikim P), saborskom ishodištu hrišćanstva s kojim se uspostavlja neprekinuti kontinuitet, predstavlja, svakako, jedan od glavnih principa srpskog pravoslavlja, ali i drugih pravoslavnih crkava u svetu. U tome se najviše ogleda i *tradicionalizam* SPC.

Ovome, međutim, treba dodati i jednu sasvim osobenu crtu pravoslavlja u Srbiji - jedan imaginarni, u novijoj istoriji konstruisani koncept *svetosavlja*, koji predstavlja ideologiju vodećih srpskih teologa i same Crkve tek od 20. veka. Projekcija nekakve zlatne hrišćanske prošlosti pre raskola, "kosovski zavet" i svetosavski mit, kao i prateći mit o mučeništvu i stradalništvu, podsećaju, s jedne strane, na sunitski selefizam, dok, s druge strane, imaju sličnosti i sa šiitskim kultom halife Alija i mitom o Karbali, tj.

istorijskom porazu koji se u religijskom predanju pretvara u nebeski trijumf (Dejzings, 2005: 221-234). Interesantno je u ovom kontekstu spomenuti da su oba ova pravca u islamu ispoljila, krajem prošlog veka, naglašene *fundamentalističke* sklonosti.

Obratimo pažnju na nekoliko tipičnih karakteristika fundamentalizma koji se pojavljuju u savremenoj literaturi o tom fenomenu:

1. Povratak osnovama, ishodištu, onome što je bilo u početku, i što je docnije iskvareno.

2. Hegemonizam i ekskluzivizam u pogledu tumačenja: fundamentalizam se protivi hermeneutičkom pluralizmu, jer to vodi u kognitivni i vrednosni relativizam; umesto toga, fundamentalizam istrajava na dualističkoj retorici i filozofiji maniheizma (Mi-Oni, Bog-Đavo, Prijatelji-Neprijatelji, itd.).

Fundamentalizam bitno odlikuje odbojnost prema pluralizmu tumačenja, bez obzira na to da li je reč o religijskim ili nereligijskim fenomenima. Hermeneutički monizam se tu javlja kao put u integritet i ekskluzivizam sektaškog tipa. Tvrdokorno pridržavanje samo jednog mogućeg tumačenja nekog fenomena, bilo da je reč o religiji, politici, istoriji, nauci ili nekoj drugoj oblasti ljudskog duha, mogu, međutim, izvestan hermeneutički problem, pod određenim uslovima, pretvoriti i u ozbiljan politički, pa i policijski ili vojni problem (Vukomanović, 2001: 127-139).

3. Protivljenje sekularizaciji i odbacivanje sekularne slike sveta; u tom smislu je tradicija prosvetiteljstva poseban izazov i neprijatelj svakog fundamentalizma; fundamentalizam, isto tako, daje svoj odgovor na izazove modernosti.

4. Fundamentalizam je proizvod političke, socijalne, ekonomske krize ili odgovor na krizno stanje.

5. Fundamentalističke ideje su, u ideološkom smislu, usmerene protiv nauke, iako sam fundamentalizam, u praktičnom smislu, neretko koristi prednosti savremene nauke i tehnike.

6. Duh ekumenizma, dijalog i tolerancija su strani fundamentalizmu i po pravilu su njegovi najveći neprijatelji.

U tekstu "Fundamentalizam – cilj ili sredstvo?" u kome se inače nabroja veći deo ovih odlika, Ljubiša Rajić ističe još jednu važnu karakteristiku

verskog fundamentalizma: to je "politički program zasnovan na religiji, ali sa stvarnim ciljevima izvan nje" (Rajić 2003: 55).

Protivljenje sekularizaciji, prosvেćenosti, ekumenizmu, verskom i društvenom pluralizmu, kao i noviji pokušaji da se SPC nametne kao autoritet u sferi nauke, predstavljaju, kao što vidimo, neke od prepoznatljivih odlika verskog fundamentalizma. Po tome, doduše, Srpska crkva ne zaostaje puno ni za Novom hrišćanskom desnicom u SAD, njenim kreacionizmom i doslovnim tumačenjem Biblije. S druge strane, ulogu moralnih dušebrižnika u Srbiji danas sve više obavljaju razne paraklerikalne organizacije pod okriljem i blagoslovom SPC, kao što su *Obraz*, *Sv. Justin Filozof*, *Srpski sabor Dveri*, ali i mladi sledbenici sveštenika Žarka Gavrilovića koji prebijaju mirne demonstrante, zagovornike prava homoseksualaca, na beogradskim ulicama i trgovima. Istovremeno, unutar episkopata SPC, zavera ćutanja još uvek prekriva skandale s pedofilijom.

Pored Zapada, sekularizacije i modernizacije, za neke teologe SPC problem predstavlja i razvoj nauke, naročito društvenih nauka koje se bave religijom. Pravoslavni bogoslov iz Čikaga, Predrag Samardžić, u svojoj knjizi *Isus Hristos u mraku istorijske kritike* naziva, na primer, našu sociologiju religije "jednom od filijala, odseka, odnosno sekti" marksističko-ateističke ideologije. A onda zaključuje: "Ovo razmišljanje dovedeno do kraja znači da mi imamo univerzitetsku sektu, sektu na državnom univerzitetu, za čiji opstanak ulažu najviše oni protiv kojih ona najviše i radi. U ime čega državni univerzitet jedne demokratske države podržava i pomaže propagiranje jedne sekte, koja je definitivno antihrišćanska?" (Samardžić, 2004: 25). Ovakav stav nailazi na odobravanje srpskih episkopa poput Irineja Bulovića i Atanasija Jevtića koji su na jednoj od svojih tribina krajem 2004,²⁴ govorili veoma pohvalno o Samardžiću i njegovoj knjizi.

Taj novi fundamentalizam SPC bi se, najzad, mogao posmatrati i kao proizvod krize, ili, pak, odgovor na krizno stanje nastalo nakon zaustavljanja reforme i političko-ekonomske tranzicije srbijanskog društva započete s vladom Zorana Đinđića. Od skandaloznog govora mitropolita Amfilohija na Đinđićevoj sahrani, do direktne zaštite u javnosti optuženika za ratne zločine

24 Reč je o tribini na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu od 25.11.2004.

(koji se, bar u nekim krugovima SPC, i dalje tretiraju kao patriote i junaci), crkva još jednom, nakon tragičnih ratova devedesetih godina, ispoljava svoje militantno i filetističko lice. Tome treba dodati pravu fobiju SPC da se suoči s pitanjem odgovornosti za ratne zločine (što u njoj podstiče još veće zaziranje od međunarodnih institucija kao što je Haški tribunal), kao i poslovičnu uzdržanost i nespremnost da se uđe u produktivniji dijalog i pomirenje s drugim verskim zajednicama na Balkanu u okviru raznih ekumenskih organizacija i inicijativa koje podstiču takva susretanja.

LITERATURA

- Bajford, Jovan (2005): "Eksperti za 'evroslinavce'", *Danas*, 8.11.2005, str. 18.
- Brkić, Aleksandra (2000): "Veroučitelji spremni da drže dnevnik", *Politika*, 3.12.2000, str. 8
- David, Filip (2000): "Antisemitizam među nama", *Danas*, 6-9.01.2000, str. 33
- Dejzings, Ger (2005): *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd: XX vek
- Gredelj, Stjepan (1999): "Clericalism, Ethnophiletism, Anti-Ecumenism and (In)tolerance", *Sociology*, XLI 2 (41/1999)
- Janjić, Sava (1995): *Ekumenizam i vreme apostasije*, Beograd: Novi dani
- Lazić, Nikola (2005): "Sabor pravoslavne omladine jugoistočne Srbije: Krivac Hari Poter", *Danas*, 24.9.2005
- Lukić, Svetlana i Svetlana Vuković, ur. (2005): *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šapuće?*, Beograd: Fabrika knjiga
- Midić, Ignjatije (2003): "Pravoslavlje i Evropa", u: Bigović, Radovan, ur., *Hrišćanstvo i evropske integracije*, Beograd: Hrišćanski kulturni centar, str. 39-47
- Mihailović Milica i Mihailović Srećko (1996): "Anti-Semitism in the Nineties", u: Dušan Janjić, Stefano Bianchini (ur.), *Ethnicity in Postcommunism*, Belgrade: Institute of Social Sciences, str. 251-260
- Moe, Christian (2004): "Senses of Religious Pluralism: With Particular Reference to Bosniak Islam" (www.kotor-network.info/articles).
- Novosti* Informativne službe Srpske pravoslavne crkve, 24. novembar 2000
- Perišić, Vladan (2003): "Da li je Evropi potrebno hrišćanstvo?", u: Bigović, Radovan, ur., *Hrišćanstvo i evropske integracije*, Beograd: Hrišćanski kulturni centar, str. 123-125
- Popović, Ljubomir and Vitorović-Umičević, Zorica (2003): *Referat za javnu raspravu u predmetima IU-177/01, IU-213/02 i IU-214/02*, Beograd: Ustavni sud Republike Srbije
- Pudar, Miroslava (2005): "Šta ćemo mi u Evropi", *Danas*, 23.5.2005, str. 16.
- Rajić, Ljubiša (2003): "Fundamentalizam – cilj ili sredstvo?", u: Vukomanović, Milan i Marinko Vučinić, ur., *Religijski dijalog: drama razumevanja*, Beograd, BOŠ, str. 33-58.
- Rak, Pavle (2005): "Isus je mlad i jak!", u: S. Lukić i S. Vuković (ur.), *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šapuće?*, Beograd: Fabrika knjiga, str. 86-93
- Samardžić, Predrag (2004): *Isus Hristos u mraku istorijske kritike*, Trebinje: Manastir Tvrdoš
- Tasić, Jelena (2005): "Mitropolit Amfilohije: Opelo majci Karadžića", *Danas*, 9.5.2005.
- Tribina na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu*, 2. 12. 2004 (audio snimak)
- Vučetić, Violeta (2005): "Pronađeni identitet stvara integritet", *Pravoslavlje* br. 907/908, 2005, str. 12-14
- Vukomanović, Milan (2005): "O Bogu i đavolu, još jednom", *Republika*, br. 352-353, 1-31. mart 2005, str. 23-26.
- Vukomanović, Milan (2001): *Sveto i mnoštvo: izazovi religijskog pluralizma*, Beograd: Čigoja štampa.